

В АПОГЕЇ “ВОЗЗ’ЄДНАННЯ”

Ідеологія 300-річчя “возз’єднання”

Переможне завершення Другої світової війни дало Радянському Союзу нові територіальні надбання — до нього були приєднані Східна Пруссія, Галичина, Закарпаття та ін. У вигляді країн народної демократії, а згодом “міжнародної соціалістичної системи” була створена буферна зона між СРСР і капіталістичною Європою. Радянська імперія стала могутньою як ніколи.

У новій могутності і величі СРСР виявилися і нові суперечності, що загрожувало в перспективі самому існуванню великої імперії. По-перше, з входженням Галичини, Буковини і Закарпаття до складу України значно зріс її національно-державницький потенціал, по-друге, існування самостійних держав в межах радянського контролю і відсутність кордонів безпосередньо з капіталістичними країнами об’єктивно сприяло посиленню тенденцій до української самостійності.

В результаті зміни кордонів переважна маса українців і українських етнічних земель опинилася в складі однієї держави — СРСР і квазідержавного утворення — Української РСР. Змінився національний склад населення України. Внаслідок воєнних дій, депортацій, післявоєнного обміну населенням зменшилася питома вага низки національних меншостей. В той же час кількість українців із входженням Західної України у склад Української РСР збільшилася на 7 млн осіб. Як вдало зазначила Ліна Костенко, об’єднання “Малоросії” з “Малопольщею” дало Велику Україну¹.

Західна Україна стала істотним чинником політичного життя не лише України, а й Росії та всього СРСР. Збагачена європейським політичним досвідом і демократичними традиціями, вона в умовах жорсткого тиску зі Сходу справляла і зворотний вплив. Західні українці мали значно вищий рівень національної свідомості, ніж східні. Об’єднання в єдиному державному утворенні сприяло посиленню взаємовпливів по лінії Схід—Захід, а значить, прискорювало процес політичної консолідації нації, зміцнювало її в протистоянні інонаціональним впливам. Західна Україна в повоєнний період була найменш радянізованою і русифікованою територією, а, отже, такою, що становила найбільшу загрозу для радянської системи, для російсько-української єдності. Саме тому основні зусилля радянського режиму в перший повоєнний період були спрямовані на приручення і радянізацію Західної України.

Основним засобом радянзації Західної України були терор і насильство. Адміністративно-силові методи, відшліфовані на східних теренах країни, використовувалися на повну потужність, без збоїв і з великою жорстокістю. Протягом 1946—1949 рр. із Західної України було депортовано в Сибір бл. 300 тис. осіб — здебільшого сім’ї тих, хто воював в Українській повстанській армії або співпрацював з німцями, служив у дивізії СС “Галичина”. Шляхом терору націоналістичний рух у Західній Україні на середину 50-х рр. був придушений. На зміну національним крайньо правим прийшли в край інонаціональні крайньо ліві сили. Однак боротьба українських націоналістичних сил проти комуністичного засилля, за свободу і незалежність України залишила глибокий слід в історичній пам’яті народу.

Смерть Й. Сталіна в березні 1953 р. загострила суперечності між центром і республіками, зробила національне питання розмінною монетою в боротьбі за владу в Москві. Міжусобиці завершилися перемогою М. Хрущова, який використав “напрацювання” Л. Берії і зробив ставку на підвищення ролі національних політичних еліт в суспільно-політичному й соціально-економічному житті країни. Ще в червні 1953 р. на пленумі ЦК КП України з поста першого секретаря був знятий росіянин Л. Мельников, якого звинуватили в русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів у Західній Україні. На його місце був обраний українець О. Кириченко. Частка українців чи вихідців з України за М. Хрущова значно зросла і в центральних, і в республіканських органах управління. У склад всесоюзного уряду ввійшло близько десяти колишніх міністрів Української РСР. Серед 10 нових маршалів Радянського Союзу в 1955 р. половина були українського походження. На початку 60-х рр. п’ятеро з десятиох членів президії ЦК КПРС обставинами своєї політичної біографії були пов’язані з Україною: Л. Брежнев, А. Кириленко, В. Підгорний, Д. Полянський, М. Хрущов. Якщо напередодні війни росіяни становили 65 % зайнятих у центральних державних і партійних установах радянської України, то в середині 1950-х рр. частка українців дорівнювала 68 %.

Український чинник зріс і в середовищі правлячої Комуністичної партії. Швидко збільшувалася кількість членів Компартії України — якщо в 1958 р. в ній налічувалося 1,1 млн, то в 1971 р. — 2,5 млн членів (серед них було чимало представників центральних і західних областей республіки). У 1964 р. із 33 найвищих партійних чиновників республіки 30 були українцями. Частка українців у складі ЦК КПРС на початку 1960-х рр. сягнула 20 %.

Переваги української політичної еліти над управлінською елітою центру та інших регіонів країни в Москві уже не боялися, бо, очевидно, вважали Україну фактично “освоєною” територією, органічною і невід’ємною частиною Великої Росії. За багатьма параметрами саме

так і було. Державотворчі сили українського народу поступово танули. Народом-державотворцем визнавався лише один — російський, тоді як при створенні СРСР державоутворюючими за Конституцією були народи чотирьох державних об’єднань, що тоді існували, — України, Росії, Білорусії і Закавказької Федерації. Саме в повоєнний період російський народ був піднесений режимом над усіма іншими, хоча страждав від цього режиму не менше, ніж інші.

Українці в СРСР виступали не як формотворчий, а як пасивний — імперонаповнюючий і імпероутримуючий етнос. Вони були по суті тією силою, що “збирала” великий євразійський простір, вибудовувала багато російських регіонів. Росіяни в Україні нерідко відчували себе носіями високої історичної місії: то встановлення радянської влади, то визволення Галичини в передвоєнний період, то боротьби з “бандерівцями” в повоєнний період, то здійснення державного і промислового будівництва.

Процес перемішування народів, соціальної й національної уніфікації давав свої результати. Великий євразійський простір (і особливо Північний Кавказ, Кубань, Нижнє Поволжя, Башкирія, Казахстан, Західний Сибір, Далекий Схід) утримувався значною мірою завдяки етнічним українцям та їх асимільованими потомками: селянами-переселенцями, військовими та інженерами оборонних підприємств, нафтовиками і газовиками, “куркулями”, вигнаними з України під час колективізації і засланнями-бандерівцями. Як і в первісній азійській колонізації (сталипінському переселенні), українці склали значну, інколи домінуючу частину і в численних “будовах комунізму”, освоєнні Сибіру, Крайньої Півночі, казахстанської цілини. В Росії невпинно зростала кількість людей, які мали родичів в Україні.

Зміцнення міжнародних позицій СРСР, посилення адміністративно-командної системи всередині країни, нейтралізація націоналістичного руху опору, в тому числі і в Україні, створювали ілюзію повного національного благополуччя. Звідси — посилення ролі національних політичних еліт в управлінні місцевими справами, прагнення зробити Україну поряд з Росією спільником у зміцненні політичного режиму.

Нове бачення місця України в Союзі РСР і в українсько-російських взаєминах знайшло своє рельєфне відображення у двох знакових подіях — святкуванні 300-річчя Переяславської ради та передачі Кримської області до складу Української РСР.

До 1954 р. в Україні і Росії факт “возз’єднання України з Росією” ніколи не набував такого помпезного святкування. За весь час існування радянської влади в Україні ця дата не відзначалася жодного разу, хоча спроби “ювілейні” подію були. Так, в січні 1944 р. М. Хрущов звернувся до Й. Сталіна з листом, в якому просив дозволу провести “ювілей”. Зміст листа показовий, тому наводимо його повністю мовою оригіналу:

“18 января 1944 года исполнится 290 лет со дня присоединения Украины к России по договору, заключенному в г. Переяславе-Хмельницком Богданом Хмельницком.

ЦК КП(б) Украины просит разрешить отметить эту дату, имея в виду ту бешеную антиисторическую агитацию против об’єдинения украинского и русского народов, которую проводили на Украине немецкие фашисты и украинско-немецкие националисты. Мы хотим отметить дату 290 летия со дня присоединения Украины к России организацией лекций, докладов и бесед среди населения освобожденных районов Украины, изданием листовок для населения оккупированных районов и др. В г. Харькове провести торжественное собрание с заслушиванием доклада и принятием документов. В докладах, лекциях и беседах, а также в статьях наших газет и журналов мы хотим не так подробно осветить сам факт присоединения Украины к России, как позитивное значение этого факта для истории украинского и русского народов. За все время существования Советской власти на Украине эта дата отмечается впервые”².

Стосовно листа відзначимо два важливих моменти. По-перше, М. Хрущов усвідомив поворот в “новій” сталінській національній політиці, спрямованій на перехід від обмеженого національного патріотизму, послаблення тиску на національні республіки до посилення централізаторських тенденцій, адміністративно-силового єднання радянських республік і народів СРСР, передусім російського і українського і передбачливо сприяв йому. Випереджаючи події, він пропонував ще один спосіб посилення пропагандистських кампаній, що розгорталися в країні. По-друге, що привертає увагу, це термінологія. Вона була традиційною. І наука, і суспільна практика не послугоувалися терміном “возз’єднання”. М. Хрущов використовував у 1944 р. загальноприйнятий термін “присоединение”, що відображало реальний зміст події.

До листа Й. Сталіну керівник Компартії України додавав на узгодження проект постанови ЦК КП(б)У “Об ознаменовании 290-летия со дня присоединения Украины к России”. В преамбулі документа зазначалося, що 290 років тому назад навіки був утворений нерушимий союз двох братніх народів — “великого українського народу з великим російським народом” (обидва народи визнавалися рівновеликими). Підкреслювалася роль соціалістичної революції і партії більшовиків, “генію Сталіна” в поглибленні єдності двох народів. ЦК КП(б)У пропонував провести повсюдно в січні 1944 р. урочисті збори робітників, колгоспників та інтелігенції, лекції і бесіди, літературні вечори, випустити спеціальні номери газет³.

Реакція московського керівництва на пропозиції М. Хрущова невідома. Але відомо, що святкування “приєднання” в січні 1944 р. не було. Однак про свою ідею “ювілею” М. Хрущов не забув — її було

реалізовано через десять років (ще за його правління), але вже як “возз’єднання”.

Не було реалізовано в 1944 р. й пропозицію М. Хрущова про передачу Криму Україні — Й. Сталін не підтримав її.

Війна, як відомо, змусила Сталіна і партійно-радянське керівництво допустити в більших масштабах російський і український патріотизм. Однак якщо український патріотизм був суворо дозованим і вже в кінці війни фактично засуджений офіційною ідеологією, то культивування російського патріотизму з завершенням війни стало нормою життя.

18 жовтня 1945 р. колишній нарком освіти України О. Шумський в листі до Й. Сталіна із Красноярська, де він перебував на засланні, висловив рішучий протест проти “нового курсу національної політики, курсу російської великодержавної політики”, проти “вихваляння героїв російської великодержавності і пригноблення України від Петра до Брусилова...”. О. Шумський доводив, що “політичний союз народів і дружні їх відносини не можна будувати на “старшинстві” одного і приниженні іншого народу. На такому принциповому фундаменті будується підкорення і гніт одного народу іншим, а не їх союз і рівність”⁴.

Голос О.Шумського не був поодиноким. Однак сталінський режим продовжував свою лінію: переглядалися національні історії народів СРСР, зміщувалися акценти щодо ролі Росії в них.

Показовою є трансформація оцінки Переяславської угоди 1654 р. в радянській історіографії — від негативної до абсолютно позитивної. Зміст її популярно виклав ще на початку 80-х рр. В.Стойко. Цитуючи М.Яворського, він підкреслював, що тоді Переяславська угода, за якою відбувся, зокрема, перехід України під “опіку” московського царя, була для українців гіршим варіантом розвитку подій. “Вони (тобто українці) не знали, що їх чекала в будуччині з рук московського дворянства і їхнього автократа, “білого царя”, куди гірша доля, як від шляхти”⁵. Аналізуючи основні тенденції та напрямки розвитку української історіографії стосовно Переяславської угоди 1654 р., сучасний український історик В. Кравченко зазначає, що “концепція Переяславської ради 1654 р., висловлена М. Яворським, мала чимало спільного з українською народницькою історичною думкою, яка не залишала місця для культу Богдана Хмельницького, вороже ставилася до козацької еліти, але, разом з тим, гостро засуджувала російський імперіалізм з історичної перспективи подальшого перебування України в складі Росії”⁶.

Існувала в 20—30-ті рр. ще й така думка: приєднання України до Росії було для українського народу таким же лихом, як і перебування під владою Польщі. Однозначна оцінка подій в Україні в середині XVII ст. давалася в першому виданні “Большой Советской Энцикло-

педии” (т. 39), яка вийшла в 1935 р. В ній Богдан Хмельницький характеризувався як “зрадник і перший ворог” національно-визвольного руху України, а Переяславський акт приєднання кваліфікувався як “юридичне оформлення початку колоніального панування Росії над Україною”.

Одночасно в 30-ті рр. з’явилася нова тенденція в оцінці й ставленні до розглядуваного факту. В ході конкурсу на кращий підручник для 3-го і 4-го класів середньої школи з історії СРСР на офіційному рівні були вироблені нові концептуальні підходи до оцінки події 1654 р. Так, у постанові журі урядової комісії з конкурсу критикувалося негативне ставлення авторів підручників до факту приєднання України до Росії в XVII ст. В ній, зокрема, говорилося, що “перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії: вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом”.

Саме з позицій “найменшого зла” написані “Історія СРСР”, видана в 1940 р. за редакцією Г.М. Панкратової, “Історія України: Короткий курс” (К., 1940), “Історія України” (т. 1) С. Юшкова, Л. Славіна, М. Петровського, К. Гуслистого, опублікована в Уфі в 1943 р. В останній автори в спеціальному підрозділі “Приєднання України до Росії — найменше зло” прагнуть довести, що це саме так і було: “Цим приєднанням Україна врятувалась від небезпеки бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною. В результаті цього приєднання основна маса українських земель залишилась у складі Росії, зберегла свою народність і релігію; зберегла Україна і свою державність, бо приєднання відбулося на умовах васальної підлеглості України російському царю”⁷. В названих публікаціях ще присутні різкі класові оцінки події, хоча на перший план виразно виступають оцінки політичні, національно-імперські.

10 і 17 березня 1945 р. у відділі пропаганди й агітації ЦК КП(б)У відбулася нарада з питань історії України, в якій взяли участь провідні вчені, зокрема академік К. Воблій, професори М. Петровський, М. Рубач, А. Введенський, М. Супруненко, письменник І. Сенченко та ін. Одним із основних питань, які дискутувалися, був розгляд епохи Богдана Хмельницького та “возз’єднання” України з Росією. Найбільш показовою для характеристики тодішнього стану української історичної науки була точка зору професора М. Рубача, який підкреслив, що український народ займався не тільки проблемою “возз’єднання”, у нього були й інші, “більш корінні проблеми”. “Смішно, щоб хтось заперечував велич політичного значення проблеми возз’єднання українського народу з російським народом, — говорив М. Рубач. — Але коли під цим кутом зору — возз’єднання українського народу — починають розглядати всю історію України, від найдавніших часів до нинішнього часу, то тоді для марксиста, лєнінця,

сталінця виникає ряд серйозних теоретичних питань. Невже трудящі України або взагалі український народ десь у XVI, XVII або XVIII столітті тільки й думав про возз’єднання і в нього не було більш корінних проблем його соціального і політичного розвитку? Я думаю, що були.

... Після великих воєнних перемог у 1648 р. український народ відновив свою державу. Влада польських феодалів була знищена, але кривава боротьба з польськими панами продовжувалась. Українська держава, яка знову виникла, — Гетьманщина — виявилась оточеною трьома надзвичайно сильними державами: Польщею, Туреччиною і Московською державою... Приєднання до царської Москви виявилось “найменшим злом”. Хмельницький намагався зберегти свою самостійність. Це виявилось не під силу українському народові в тій конкретній міжнародній і внутрішній класовій обстановці... А деякі історики зображають справу так, що Хмельницький, керівники повстання з самого початку поставили собі за мету приєднатися до Московського кріпосницького царства на умовах не то васальної, не то автономної залежності, трактуючи відносини з Москвою і прохання про допомогу проти Польщі, як невимушену політику відмови від самостійності. Виходить, що у XVII столітті український народ іманентно, тобто в силу внутрішньо притаманних йому якостей, а не в силу несприятливого міжнародного становища, виявився нездатним до державної самостійності. Але ж такі звинувачення на адресу слов’янських народів лунають з вуст німецьких фашистів про слов’янську нездатність ні в минулому, ні тепер до своєї державності...

...Це питання дуже важливе і діалектичне. І чим складніше, тим діалектичніше. Розв’язувати його примітивно, спрощено не можна, тому що вийде, що український народ неповноцінний, не здатний до державної діяльності. Така позиція в цьому питанні історично неправильна...”⁸.

Незважаючи на певний опір істориків, наукові дискусії велися все більше з позицій ідеології та політики.

Після Другої світової війни російський акцент в національній історії народів СРСР посилювався. В історії України “найменше зло” поступово почали замінити поняттям “абсолютне добро”. Виступаючи 24 травня 1945 р. в Кремлі на прийомі на честь командуючих військами Червоної армії, Й. Сталін проголосив тост “за здоров’я російського народу”, який “заслужив у... війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів...”⁹. Теза про “найвизначніший народ серед народів Радянського Союзу” була покладена в основу всієї повоєнної радянської ідеології. Відбувся, за словами О. Шумського, “розподіл народів Союзу за розумом, характером та ін.”¹⁰ Послідовно, відкрито чи завуальовано підкреслювалась роль російського народу як “старшого брата”, вищість російської культури, яка давала можливість прилучитись до найважливіших досягнень

світової цивілізації. Тож, відповідно, входження неросійських народів до складу Росії оцінювалось як акт прогресивний.

Особливо агресивно нова інтерпретація історії народів СРСР насаджувалася в Україні. Уже через кілька місяців після промови “гостючого” в Москві М. Хрущов, як голова Раднаркому УРСР, виступаючи на торжествах з приводу річниці визволення України, “розвинув” думки Й. Сталіна. Він говорив не тільки про “старшинство” російського народу над українським і про допомогу “молодшому” українському народові, а й про вдячність українського народу російському “за його ясний розум, стійкість і терпіння”¹¹. Цю нову політичну лінію в національному питанні О. Шумський у згаданому вже листі Й. Сталіну кваліфікував як “лінію національно-політичної кастрації українського народу, лінію перетворення України в політично-аморфне тіло — Малоросію”¹². Прагнення одноосібно привласнити киеворуську спадщину вимагало інтенсивного нівелювання української історії як незалежного і окремого минулого українського народу. Тож уже в перші повоєнні роки серйозної критики, гонінь і переслідувань зазнали ті українські історики, яких “укладали” в схему незалежної і окремої української історії.

Цілеспрямована кампанія, керована безпосередньо КП(б)У, розгорнулася проти “неправильного” трактування вузлових питань української історії, передусім Хмельниччини.

Одночасно і в Москві, і в Києві розроблялася схема трактування “одвічної нерозривної єдності росіян, українців і білорусів та їх історії”. В Україні разом з критикою “націоналістичних концепцій Грушевського, Єфремова, Слабченка, Василенка, Гермайзе і Яворського” пропитувалася нова періодизація української історії, як єдино можлива з точки зору “єдності історичної долі України і Росії”. В брошурі “Освободительная война украинского и белорусского народов против польских захватчиков. Богдан Хмельницкий” професор М. Петровський писав уже про приєднання України до Росії як про подію, що “відіграла виключно важливу роль у подальшій історії українського і російського народів”, мала “виключно сприятливе прогресивне значення для українського народу”, “величезну позитивну роль” в його історичній долі¹³. В 1947 р. в підручнику Г. Панкратової “История СССР” Переяславські угоди було кваліфіковано як “з’єднання двох великих братніх народів”.

29 серпня 1947 р. прийнято постанову ЦК КП(б)У “Про політичні помилки та незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, в якій було піддано критиці праці С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Славина, М. Супруненка та Ф. Ястребова: “Основна помилка авторів робіт з історії України полягає в тому, що вони замість того, щоб розглядати історію України в тісному зв’язку з історією російського, білоруського та інших народів Радян-

ського Союзу, йдуть шляхом українських націоналістів, розглядаючи історію України ізольовано від історії інших народів...”¹⁴.

Саме так, “в тісному зв’язку з історією російського, білоруського та інших народів Радянського Союзу” висвітлювалась історія України в двотомному виданні “Історія Української РСР” 1953 р., підготовленому співробітниками Інституту історії АН УРСР за редакцією О.К. Касименка. В 1967 р. перероблений і доповнений двотомник було перевидано за редакцією К.К. Дубини. Рішення, прийняте в Переяславі, названо в ньому “величезної ваги історичним актом, підготовленим усім ходом історичного розвитку двох народів”. Автори постійно акцентують увагу читача на “величезному прогресивному значенні возз’єднання України з Росією для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського та російського народів”¹⁵. У цих виданнях знайшла своє логічне завершення нова радянська концепція Переяславської угоди 1654 р., яка, відображаючи точку зору російської історіографії, стала домінуючою в українській радянській історіографії. І небагато було вчених, як М. Брайчевський, які б публічно ставили питання: “Приєднання чи возз’єднання?”.

Так формувалися засади “нової” концепції історичного розвитку України й українсько-російських взаємин. Остаточне формулювання знайшла вона в “Тезах ЦК КПРС про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654—1954 рр.)”, схвалених ЦК КПРС у 1954 р. Суть її фактично зводилася до кількох основних положень: “Російський, український і білоруський народи походять від єдиного кореня — давньоруської народності, яка створила давньоруську державу — Київську Русь”; “борючись за національне визволення, український народ прагнув до возз’єднання з російським народом”, його опорою в цій боротьбі стала Російська централізована держава і старший брат — великий російський народ; Переяславська рада — акт, що возз’єднав Україну з Росією і це “мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного і культурного розвитку українського і російського народів”; в результаті їх спільної революційної боротьби була створена Українська Радянська Соціалістична Республіка — “дійсно вільна, суверенна національна держава...”¹⁶.

В тезах ЦК КПРС цілковито заперечувалася концепція історії України, розроблена М. Грушевським та його учнями і послідовниками. Київська Русь в них розглядалася як загальноруська, а не Українська держава; Переяславська рада оцінювалася як об’єднання українського та російського народів у єдиній Російській централізованій державі, існування козацько-гетьманської Української держави взагалі не визнавалося; національно-визвольну боротьбу українського народу в 1917—1920 рр. названо “контрреволюцією”, а українських державних

діячів М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюру — “платними агентами іноземного імперіалізму...”¹⁷.

Важливим чинником і запорукою подальшого успішного розвитку українського народу ЦК КПРС вважав насамперед міцний союз, взаємодопомогу і дружбу з “братнім російським народом”. Його тези стали ще одним кроком на шляху теоретичного обґрунтування радянським режимом поступового зближення, а згодом і злиття націй СРСР в єдине російськомовне і російськокультурне ціле. Йшлося вже, як бачимо, не про “приєднання”, а про “возз’єднання” України з Росією. Оцінки історичних явищ в житті України і їх характеристики визначили на кілька десятиліть характер досліджень історичного шляху та долі українського народу. В подальшому в усіх радянських виданнях допускалася лише одна трактовка, концентровано виражена все тією ж “Большой Советской Энциклопедией”: “Возз’єднання України з Росією мало прогресивне значення для розвитку української культури і освіти”, “відіграло велику прогресивну роль в її подальшому економічному, політичному і культурному розвитку”¹⁸.

Радянські історики, в тому числі й українські, вслід за такими крайньо реакційними ідеологами царизму, як Магницький, Уваров, Катков, Лловайський, Побідоносцев, вважали, що “возз’єднання” України з Росією було не тільки актом прогресу, а й великим благом для самого українського народу. Однак навіть у згадуваній “Большой Советской Энциклопедии” 1977 р. визнавалось, що “українці не мали можливості навчатися рідною мовою”¹⁹. “Прогрес” і “благо” були нівельовані тим, що Україна втратила найдорожче, що є в житті кожного народу — національну незалежність, і самодержавна Росія поширила на Україну свій політичний устрій і соціально-економічну систему — царський абсолютизм і російське кріпосне право. Відомий дослідник радянської історії А. Авторханов в своїй праці “Імперія Кремля. Радянський тип колоніалізму” писав: “Вільне українське суспільство, яке, згідно багатьох документів дослідження академіка Грушевського, не знало ні феодалів-кріпосників, ні буржуазних хижаків і ніяк не вміщувалось у плоску схему марксистів про класову боротьбу, було задушено солдафонським чоботом “старшого брата” — колонізатора. Царі обдаровували своїх столичних вельмож і “малоросійських” васалів багатими українськими землями, віддаючи сотні тисяч вільних українців в кріпосне рабство. Особливо відзначилася в цьому Катерина II. І цей тріумф абсолютизму і феодалної реакції в до цього вільній країні радянські монархо-марксистки називають “історичним прогресом”, тоді як навіть історик Ключевський засуджував поширення кріпосного права на Україні”²⁰.

Україну в Росії ніколи не сприймали як явище міжнародного масштабу. Це була і для владної еліти, і для широких верств населення Росії всього лише країна останньої.

У повоєнний період аберована інформація про Україну, її історію інтенсивно насаджувалася в довідкових виданнях, енциклопедіях, “наукових” працях, періодичній пресі. “Справжня історія України закрита для українського народу, — говорилося у зверненні групи українських комуністів до комуністів світу в грудні 1964 р. — Російська псевдонаука взяла на себе неблаговидне завдання реабілітувати загарбницьку, колонізаторську політику царизму, спадкоємцем якого є сьогоднішня диктатура. Все, що суперечить ідеї російського централізму, оголошується “українським буржуазним націоналізмом”, якого не можна вивчати, хіба що паплюжити”²¹.

Українська історія була обезлюднена і дегероїзована. Десятки, сотні тих, хто впродовж віків боровся за свободу й незалежність України, були поставлені за межі офіційної історії, визнані “зрадниками”. Історичні документи, джерела, праці, в яких явно присутній український національний дух, ідеться про самобутність українського народу, сповідується філософія його самостійності і незалежності, оголошені сумнівними, шкідливими і відправлені в переповнені спецхрані. На сторожі непорушності тези про “возз’єднання” надійно стояла тоталітарна репресивно-каральна державна машина, партійні комітети, радянські видавці, цензура і, найтрагічніше, *самоцензура*. Приєднання України до Росії в 1654 р. з усіма його плюсами і мінусами, трактоване як “возз’єднання”, торжество історичної справедливості, насправді виявилось торжеством російської великодержавної ідеї.

Тоді ж, у 1954 р., 300-річчя “возз’єднання” України з Росією відзначалося з великим розмахом. Урочистості тривали всю першу половину 1954 р. В усіх куточках республіки відбувалися урочисті збори, виставки і концерти, конкурси й фестивалі. До ювілею “приурочувались” наукові дослідження, присвячені історії Хмельниччини (І. Крип’якевича, В. Голобуцького), питанням українського мовознавства і літературознавства (І. Свенцицького, М. Возняка). З’явилося кілька нових музичних творів, зокрема опера С. Людкевича “Олекса Довбуш”, поставлена Львівським театром опери та балету ім. І. Франка. Вийшли книжки Н. Рибак “Переяславська рада”, П. Панча “Гомоніла Україна”, Ю. Мушкетика “Семен Палій”, В. Кучера “Устим Кармелюк”. У дні підготовки до святкування за рішенням уряду УРСР з Одеси до Львова перевели Російський драматичний театр Радянської армії, а зі Львова до Одеси — театр музичної комедії. На початку 1954 р. указом Президії Верховної Ради УРСР м. Проскурів перейменували в Хмельницький, а Кам’янець-Подільську область — у Хмельницьку.

Святкування 300-річчя Переяславської ради партійно-радянське керівництво повною мірою використало для обґрунтування (з метою пропаганди) життєво важливої для нього тези про відсутність до і піс-

ля “возз’єднання” окремої від російської української нації, її культури і держави. Особлива увага приділялась нівелюванню духовної спадщини українського народу з метою відірвати його від історичних коренів, поступово витравити з народної пам’яті всі неповторні й самобутні елементи, що визначали національну самосвідомість, місце в європейській і світовій цивілізаціях.

Характерними з цього погляду були заходи щодо відзначення пам’ятних історичних місць Запорозького козацтва та Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. в ході святкування 300-річчя Переяславської угоди. Робота з їх виявлення та упорядкування вийшла за рамки традиційної “директивної” кампанії. Вона показала, що в українського народу живе туга за козацьким вільним духом, повага до пам’яті запорожців — борців за волю України. До роботи були залучені групи, експедиції та окремі краєзнавці всієї республіки. Більшість учасників пошуку працювала на громадських засадах. Завдяки їхній допомозі місцевими органами охорони пам’яток історії та культури було знайдено понад 80 пам’ятних місць, пов’язаних з зазначеними періодами історії українського народу. В багатьох населених пунктах України трудящі почали на власні кошти споруджувати пам’ятні знаки.

Однак такий розмах не відповідав планам партійно-державної верхівки. Опрацювавши надіслану інформацію, Міністерство культури УРСР відібрало лише 37 пам’яток, які передбачалося помітити обелісками та меморіальними дошками. Після розгляду в Республіканській комісії з відзначення 300-річчя возз’єднання України з Росією, яку очолював перший секретар ЦК КПУ О. Кириченко, кількість пам’яток скорочено до 26. Були замовлені пам’ятні знаки. Проте в лютому 1954 р. Міністерство культури УРСР направило перелік пам’яток на остаточне затвердження до ЦК КП України. В результаті обговорення кількість пам’яток скоротилася більш ніж удвічі. Згідно з постановою ЦК КП України від 29 квітня 1954 р. “Про встановлення меморіальних дошок на історичних місцях, зв’язаних з визвольною війною українського народу 1648—1654 рр.”, відзначенню підлягали лише 12 пам’яток²². Зрозуміло, найбільш ідеологічно безпечних, які відповідали ідеології “возз’єднання”.

Очевидно, найголовнішою подією, пов’язаною з відзначенням 300-річчя возз’єднання України з Росією, стала передача Криму Україні, яка відбулася в 1954 р. з ініціативи М. Хрущова та відповідного рішення Президії Верховної Ради і Ради Міністрів РРФСР.

Перехід Кримської області до складу Української РСР навряд чи можна розглядати як своєрідну “нагороду за участь у спільному з росіянами підкоренні і освоєнні неоглядних територій на Півдні і Сході”²³. Це було, скоріше, відзначення самого себе, адже воно не озна-

чало втрати території для центральної влади, яка контролювала й Україну.

Для України ж цей крок означав поглиблення історичної єдності обох регіонів, оскільки Крим здавна був поєднаний багатьма узлами з українськими землями. Ще в античні часи вони перебували спільно в сфері тодішнього цивілізованого світу. Значний вплив у Криму мала старокняжа Київська держава; між ними підтримувались постійні політичні й торговельні зв’язки, зокрема й судноплавним шляхом — з Києва до Сурожа (Судака). У мирному договорі 944 р. між князем Ігорем і Візантією говорилося, що князь не може добиватися володінь у “Корсунській країні”. За умовою з візантійським імператором Цимісієм, князь Святослав обіцяв не нападати на цю землю. Але близько 988 чи 989 р. військо князя Володимира захопило Корсунь (Херсонес), оскільки імператор не виконував своїх зобов’язань. Після здобуття Царгорода хрестоносцями Візантія втратила свій контроль над півостровом, а його побережжя потрапило під вплив венеціанців і генуезців. Уже в 1239 р. полчища монголів докотилися до північної степової частини Криму, поступово просуваючись углиб півострова. Саме за монголів він одержав назву Кири́м або Крим, протягом тривалого часу залишаючись улусом (провінцією) Золотої Орди. Лише після її розпаду в XV ст. утворилося окреме Кримське ханство із столицею в м. Крим (потім — Кирк-Ер, Бахчисарай), до складу якого входили також Придніпров’я і Приазов’я. Незабаром ханство потрапило в залежність від Туреччини, яка тривала три століття.

У XIV—XV ст. українці й тодішні господарі Криму — кримські татари — *спільно* освоювали південні землі сучасної України, витворивши таке обопільно українсько-тюрксько-татарське явище, як козацтво. Це пізніше (в XVI ст.) в його середовищі домінуючими стали слов’янські християнсько-православні риси і почали наростати українсько-татарські суперечності, передусім під дією зовнішніх чинників. Відомий філософ і публіцист С. Грабовський у статті “Молоді українці й історія по-малоросійські” пише, що “без тюркської і конкретно татарської етнокультурної складової неможливо уявити собі питомо український етнос і його вищий політичний прояв у минулі століття — козацтво... В українську культуру і в кров українського етносу влився вільнолюбивий, динамічний, навіть дещо анархічний елемент татарської традиції”²⁴.

Тривалий час український і кримсько-татарський народи підтримували союзницькі відносини, допомагаючи один одному в боротьбі за незалежність. Однак були між ними й глибокі протиріччя, прагнення до взаємного поборювання, протистояння. Протягом XVI—XVII ст. з України було вивезено в Крим понад 2 млн українських бранців, що суттєво вплинуло на етнічний склад населення півострова. Цікаві дані татарського історика Евлії Челебі, наведені акаде-

міком О. Пріцаком на I Міжнародному конгресі українців. За переписом 1666 р. у Кримському ханстві проживало 1 млн 120 тис. осіб, з них — 180 тис. татар і 920 тис. козаків, українців, зайнятих на різних роботах.

У XVII—XVIII ст. значно загострились стосунки між Росією й Туреччиною, вилившись у відкриті військові сутички. Козаки брали участь у багатьох походах царської армії, зокрема князя В. Голіцина, який відбувся наприкінці XVII ст., в російсько-турецьких війнах XVIII ст., що завершилися здобуттям Причорномор’я. У квітні 1783 р. Крим був приєднаний до Росії, а хан Шагін-Гірей “віддався милостям монархині”, поселившись у Воронежі. Крим належав до Таврійської області, згодом перетвореної в губернію, що включала три повіти південно-українських степів — Дніпровський, Бердянський та Мелітопольський. Царський уряд щедро роздавав новоздобуті землі чиновникам, вищим сановникам імперії, офіцерам армії і флоту, а ті переселяли на даровані землі кріпосних селян з внутрішніх губерній. Загалом у перші роки після анексії Криму російські дворяни одержали 380 тис. гектарів кращих земель, а кримським татарам залишилися переважно неродючі ґрунти. На півострів було переселено чимало державних селян і звільнених у відставку солдатів. Крім того, в Крим тікали тисячі кріпаків, щоб здобути бажану волю. Від 1783 до 1854 р. в Таврійську губернію прибуло 92,2 тис. переселенців, серед яких державні селяни склали 45,7 тис., або 50,6 %. Абсолютну більшість переселенців становили росіяни і українці. З другого боку, Крим масово покидали корінні мешканці — татари, хоча точно визначити кількість населення, що емігрувало до Туреччини та Валахії, немає змоги.

Масові переселення українців у Причорномор’я відбулися після Кримської війни і реформи 1861 р. Селяни з Полтавської, Чернігівської, Київської, Катеринославської губерній осіли в різних районах півострова, в тому числі в селах Петровське, Щербаківка (Отуз), Нижньогірське (Сойтлер), Оленівка (Караджа), селищі Чорноморське (Ак-Мечет), що на Тарханкуті, та багатьох інших. У той час тривала й еміграція корінного населення до Туреччини. Протягом п’яти років після завершення Кримської війни з півострова виїхало 180 тис. осіб, що також позначилося на формуванні нової етнічної ситуації в Криму.

Головний напрям в політиці царату щодо українців полягав в інтенсивній і всезростаючій русифікації. Однак це не змогло знищити ні національної свідомості, ні національного самовідчуття українського населення. У Ялті впродовж тривалого часу діяв український театр П. Націлевича й М. Азовської. Тут плідно працювали талановитий художник-баталіст М. Самокиш, видатні письменники С. Руданський, М. Коцюбинський, Леся Українка. Вони присвятили цьому краю чимало творів, у тому числі нарис “В путях шайтана”, новелу

“На камені”, оповідання “Під мінаретами” (М.Коцюбинський), вірші “Татарочка”, “Бахчисарай”, “Бахчисарайська гробниця”, “Бахчисарайський дворець”, драматичну поему “Айша та Мохаммед” (Леся Українка).

На початку ХХ ст. росіяни й українці склали майже половину населення півострова. У листопаді 1917 р. Українська Центральна Рада проголосила, що Таврія належить до Української Народної Республіки. Але в своєму 3-му Універсалі вона не включила Крим до України. У січні 1918 р. в Криму встановлено радянську владу, а згодом — утворено Радянську Соціалістичну Республіку Таврида. Восени 1920 р., після вигнання військ Врангеля, в Криму відновлено радянську владу. 18 жовтня 1921 р. створено Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в складі РСФРР, хоча з нею Крим не межував. На той час у Ялті (у 1921 р. перейменовано на Красноармійськ) працювала кінофабрика, яка випустила кілька українських фільмів, зокрема “Остання справа містера Енкіока”, “Поєдинок”, “Трипільська трагедія”, “Остап Бандура”, в якому знімалась М. Заньковецька.

В 30-ті рр. посилилася русифікація краю, зменшилася кількість шкіл, де навчання велося українською мовою. У 1939 р. в Криму проживало 1,1 млн осіб. Основну частину населення становили росіяни (557 тис.), татари (218 тис.) та українці (153 тис.)²⁵.

18 травня 1944 р. корінних мешканців Криму протягом доби за “зраду Батьківщині й співпрацю з німцями” було вигнано з рідних домів, посаджено в товарні вагони та відправлено на спецпоселення. Загалом протягом травня — червня 1944 р. з Криму виселено 231 тис. татар, болгар, греків, вірмен, представників інших національностей²⁶. Сталінські депортації спричинили економічний хаос в регіоні, а компенсувати втрати доводилося з українського бюджету. З України Крим одержував енергоносії, водні ресурси. 30 червня 1945 р. Кримську АРСР перетворено на звичайну область Російської Федерації.

За роки війни край зазнав значних руйнувань, виробнича потужність його промислових підприємств скоротилась на 90 %, загинула велика кількість садів і виноградників, знищено багато шкіл і лікарень тощо. У Криму діяло лише 342 дрібних та середніх підприємства. Внаслідок соціальних катаклізмів воєнного часу, смертності та депортацій кількість жителів на півострові скоротилась до 780 тис. осіб. Для відбудови економіки Кримська область не мала в своєму розпорядженні ні людських, ні матеріальних ресурсів. Щоб полегшити ситуацію, до Криму спішно направляли переселенців з України та Російської Федерації. Переселення відбувалися в кілька етапів, починаючи з вересня 1944 р. і аж до 1978 р. Зокрема, на початку 1945 р. в Крим переїхало понад 17 тис. сімей, а з 1950 по 1954 рр. ще 57 тис. осіб. З Воронезької, Курської, Рязанської областей РРФСР, Сумської

та Чернігівської областей УРСР переселяли цілі колгоспи, колгоспникам були передані житлові й господарські будівлі, особисте майно виселених з Криму народів.

Незвичні умови життя і праці, посуха 1946 р. і неврожай 1947 р., відсутність достатньої підтримки з боку держави призвели до того, що переселенці стали масово залишати Крим. На їх місце присилали нових, але це не могло змінити демографічну ситуацію на краще. Людських і матеріальних ресурсів не вистачало. Незважаючи на це, партійне керівництво Криму, України й СРСР робило все необхідне, щоб на півострів не могли повернутися представники депортованих народів, навіть ті, хто режимом був звільнений із спецпоселень²⁷.

Унаслідок об'єктивних обставин економіка Криму в перші повоєнні роки стала ще більше залежати від України. Водночас Російська Федерація не могла приділяти достатньої уваги відбудові промисловості й сільського господарства Кримської області. Статистичні дані свідчать, що в 1950 р. промисловість Криму досягла лише 81 % довоєнного рівня. На повну потужність не могли працювати підприємства чорної металургії, залізорудної і хімічної промисловості. Не вдалося повністю відбудувати заводи і фабрики легкої промисловості. Не досягло загалом довоєнного рівня і сільське господарство.

Зважаючи на недостатню допомогу з боку Російської Федерації у відбудові господарства області, виведенні її економіки з кризи, населення й місцеві органи влади дедалі частіше порушували питання про необхідність приєднання Криму до України.

На початку 50-х рр. після докладного вивчення ситуації в Криму Рада Міністрів Російської Федерації зробила висновок про доцільність передачі Кримської області до складу України. З цією пропозицією вона звернулася до Президії Верховної Ради РРФСР. У свою чергу, остання увійшла в зносини з Президією Верховної Ради УРСР і одержала принципову згоду. Після цього питання про передачу Кримської області Україні було розглянуто на спільному засіданні Президії Верховної Ради РРФСР за участю представників Кримської обласної та Севастопольської міської рад депутатів трудящих. У прийнятій постанові зазначалось: "Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські та культурні зв'язки між Кримською областю і Українською РСР, а також беручи до уваги згоду Президії Верховної Ради Української республіки, Президія Верховної Ради РРФСР вважає за доцільне передати Кримську область до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки"²⁸.

13 лютого 1954 р. питання "Про подання Президії Верховної Ради РРФСР по питанню передачі Кримської області до складу Української РСР" було розглянуто на засіданні Президії Верховної Ради УРСР, яка також постановила: "Просити Президію Верховної Ради Союзу РСР передати Кримську область із складу Російської Радян-

ської Федеративної Соціалістичної Республіки до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки”.

19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР, враховуючи спільність економіки, територіальну близькість, тісні господарські й культурні зв’язки між Кримом і Україною, позицію урядів РРФСР та УРСР, прийняла Указ “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР”²⁹. 26 квітня 1954 р. ухвалено Закон СРСР “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу Української РСР”. А в травні на закінчення святкувань відбулися ювілейна сесія Верховної Ради УРСР і парад військ та демонстрації в Києві й інших містах республіки.

На час переходу Криму до УРСР на його території проживало 1,2 млн осіб, серед них — 785 тис. міського і 417 тис. сільського населення. В області налічувалося 27 сільських районів, 13 міст і 25 селищ міського типу. Працювали медичний, педагогічний і сільськогосподарський інститути, близько 20 різних технікумів та багато науково-дослідних закладів. Діяло понад тисячу шкіл, з яких 99 середніх і 354 семирічних. Крим був найбільшою курортною зоною Радянського Союзу, де щороку відпочивали й лікувались сотні тисяч людей.

У середині 50-х рр. в області працювало близько 3,5 тисячі підприємств, на яких було зайнято до 80 тис. робітників. Велике значення мала харчова промисловість з такими її галузями, як консервна, виноробна, плодоовочева та ін. У Джанкої та Сімферополі знаходились плодо- і овочеконсервні заводи, а в Керчі та Ялті — рибоконсервні. В області працювали такі підприємства, як Керченський металургійний завод імені Войкова, Комиш-Бурунський залізорудний комбінат. Значне місце у важкій індустрії займала хімічна промисловість: Лакський і Красно-Перекопський хімічні заводи випускали продукцію для медичної, харчової, поліграфічної, текстильної та інших галузей. Більш ніж 17 % валової продукції промисловості, що вироблялася в області, припадало на суднобудування, судноремонт, а також харчове й сільськогосподарське машинобудування, підприємства якого працювали в Сімферополі, Євпаторії та Джанкої. На південному березі й у передгір’ї розвивалося садівництво і особливо виноградарство, а в степовій частині — тваринництво. Крім того, в Криму вирощували тютюн та ефірно-олійні культури, в тому числі лаванду, шалфей, червону троянду та ін.

Крим — природне продовження України, тісно зв’язаний з нею історично, органічно влився у господарський організм республіки. Уряд республіки сприяв заселенню області вихідцями з України і розвитку української мови. У 1954 р. сюди прибув з Києва український театр драми й музичної комедії, щоб популяризувати українську драматургію. Однак більш інтенсивно Крим насичувався росія-

нами. З 1959 по 1989 р. їх кількість у Криму зросла з 858 тис. до 1 млн. 620 тис. осіб — тобто майже вдвічі.

На кінець 80-х рр. ХХ ст. в Криму проживало 700 тис. українців. За весь час проживання на території півострова українське населення зробило значний внесок у розвиток матеріальної й духовної культури цього краю.

Передача Криму Україні була логічним завершенням процесу інтеграції кримської економіки в українську. Вона відбулася не лише за обопільної згоди Росії й України, а й з ініціативи самої Російської Федерації. І в жодному документі не йшлося про “подарунок з нагоди 300-річчя возз’єднання України з Росією”. Цей акт був цілком співзвучним ідеології „возз’єднання”.

Впровадження в життя ідеології 300-річчя “возз’єднання” поглиблювало російсько-українську “єдність”. Найважливішими чинниками такої єдності були: економічна політика, спрямована на утворення так званого єдиного народногосподарського комплексу на просторах СРСР, військово-політичний і адміністративно-силовий тиск, мовно-культурна політика, спрямована на утвердження спільної мови, спільної культури, єдиної церкви.

Економічною основою “єдності” народів СРСР була одержавлена земля і всі засоби виробництва. Повним господарем країни було радянське чиновництво і виразник його інтересів — правляча Комуністична партія. Бюрократизація радянського суспільства в повоєнний період досягла нечуваних розмірів. У 1983 р. армія управлінців в СРСР складала 17 млн осіб. Позаекономічний примус, високий рівень експлуатації сприяли утриманню численної армії, розгалуженої системи силових структур, активній мілітарній зовнішній політиці. Надцентралізація всіх сфер життя зумовила пріоритет інтересів держави над інтересами людини і незахищеність, безправність останньої як в Росії, так і в Україні та інших радянських республіках.

Ідеологія “возз’єднання східного слов’янства” тотально насаджувалася в усіх сферах суспільно-політичного, культурного й духовного життя. Це була ширма, багатопланова пропагандистська кампанія, спрямована на дальше применшення місця і ролі українського народу, перекручення його історії, а в підсумку, остаточну денаціоналізацію й асиміляцію. 19 січня 1954 р. газета “Свобода” писала: “Тепер у московській інтерпретації називають цей договір “возз’єднанням українського і російського народів”. Газета відзначала надмірне звеличення “великого російського народу та його “допомоги” українському та іншим поневоленим народам”. Аналіз справжнього значення Переяславської угоди було викладено в газеті “Нью-Йорк Таймс”. Конгресмен Майкл Фіген з Огайо добився внесення до протоколу Конгресу його заяви, в якій, зокрема, говорилося: “Я переконаний,

що український народ пам'ятає правдиву історію Переяславської угоди і пригадує, що гетьман Богдан Хмельницький був підступно обманений Москвою 300 років тому в часі, як він вів героїчну боротьбу за незалежну Україну”³⁰.

Глибокий аналіз причин відродження переяславської ідеології в середині 50-х рр. дав І. Лисяк-Рудницький у статті “Новий Переяслав”. Учений зробив висновок, що вона (ідеологія) адресувалася передусім українській інтелігенції та бюрократії. “Кремлівські вожді, — писав він, — правдоподібно міркують собі так: якщо царям пощастило притягти до співпраці українське дворянство, то чому не мало б удатися приєднання, на цій же “переяславській” ідеологічній платформі, сучасної радянської української інтелігенції?”³¹. Підтверджуючи думку американського професора, інший вчений-історик професор С.В. Кульчицький у статті “Три Переяслави” наголошує на важливому висновку, до якого прийшли сучасні українські історики: після смерті Сталіна використання масового терору як методу державного управління стало неможливим³². Тож, слід думати, потрібні були інші “інтегративні” шляхи і засоби утримання єдності радянської імперії.

А чи тільки цим зумовлювалось відродження “переяславської концепції”? Чи не був цей крок по суті реставрацією її дореволюційної версії? Справді, російський народ уже проголошений “провідною силою серед усіх народів СРСР”, партія потребувала теоретичного посилення курсу на злиття націй і утворення єдиної радянської нації. Тож цілком логічно й закономірно, що на зміну тимчасовій тезі про “вічну дружбу двох братніх народів” повинна була повернутись до життя теза про “єдність російського народу”, про “триєдиний російський народ”.

“Сьогодні така постанова справи вже неможлива”, — писав Іван Лисяк-Рудницький, виходячи з об'єктивних обставин і закономірностей історичного розвитку, факту формування української нації. Але радянське партійно-державне керівництво далеко не завжди враховувало і рахувалося з історичною правдою, історичними фактами і закономірностями історичного процесу. Переможне завершення Другої світової війни створило нові умови і можливості для зміцнення радянської імперії і їх влада використовувала, реанімуючи старі, вивірені часом, але в нових умовах косметично оздоблені ідейно-теоретичні надбання. Так, очевидно, сталося і з царською “переяславською концепцією”, про що переконливо свідчить подальший розвиток подій.

Справжня сутність “нового Переяслава” була публічно розкрита російськими політиками в 1990-ті рр., після проголошення Росією і Україною політичної незалежності. Вже на п'ятий день самостійного життя української держави до Києва прибула делегація Російської Федерації, яку очолював тодішній віце-президент РФ Олександр Ру-

цької. 29 серпня 1991 р. в українській столиці він дав прес-конференцію, в якій заявив, що “розкол росіян, українців і білорусів є найбільшою поразкою Російської Держави з часів Богдана Хмельницького”. СРСР він однозначно кваліфікував як “Росію, названу Радянським Союзом”³³.

Думки вслух відомого російського політика були і залишаються аксіомою не тільки для багатьох пересічних росіян, а й для значної частини інтелігенції, тих, кого зараховують до “cream of the cream” російської інтелектуальної еліти. 25 грудня 1998 р. при розгляді нижньою палатою Державної думи Росії проекту “великого” договору з Україною Г. Тихонов, голова комітету думи у справах СНД, зазначив: “Росія іде до інтеграції. Велика Росія, або Радянський Союз, — як завгодно, кому як подобається називати”. Лідер Комуністичної партії Росії Г. Зюганов заявив: “Нашу єдину державу і єдиний, триєдиний російський народ — великоросів, малоросів і білорусів — розрізали по живому... Без слов’янської триєдності не може бути ніякого відродження нашої великої Батьківщини”. Ще красномовнішим був лідер ліберально-демократичної партії Росії В. Жириновський: “Про яку державу ви говорите? Де і коли? З 1917 по 1922 демократична Україна з Петлюрою і з Махно, і потім ми всіх вичистили з Києва. Тому що Київ — це початок Росії... Ніякої України немає!”³⁴.

Прагнення сучасної російської еліти вибудувати нову цивілізаційну східноєвропейську, або, по-іншому, “поствізантійську” модель розвитку неминуче веде до відродження на новій основі і в нових умовах “переяславської концепції”. “Росія так багато віддала за останнє десятиліття, що питання про те, щоб “віддавати”, не порушується. Ми будемо брати, але в межах домовленостей і міжнародних угод”³⁵. Ці слова належать найвищій посадовій особі сучасної Росії. У них — національна стратегія — вже не Радянського Союзу, а “Великої Росії”. Цілковитим у дусі “нових Переяславів”. “Новий 1654 рік можливий і навіть неминучий, — твердить директор Центру мов і культури СНД В. Нерознак. — Можна довго розмірковувати над суб’єктивними і об’єктивними передумовами такого об’єднання... Але при цьому можна забути про одне, що випало з уваги, — ми настільки уже асимілювалися один з одним, що навіть з наукової точки зору ми давно становимо собою один народ. Те, чим нині є українська державність, — досить примітивне утворення, яке веде абсолютно програшні політичні ігри”³⁶.

Аналізуючи сучасну російську суспільно-політичну думку патріотичного спрямування, академік І. Дзюба пише: “Картина політичних настроїв у Росії наочно засвідчує, що значна, коли не переважна, частина її політичної еліти і громадськості ніяк не хоче змиритися з втратою України: а саме так сприймається факт існування Української держави з погляду російських імперських інтересів і цілковитого несприйняття можливості ін-

тересів українських. Про останні якщо й говориться, то лише задля ототожнення їх з інтересами імперсько-російськими. З роками, в міру утривалення державного статусу України, дедалі інтенсивнішою стає мобілізація імпер-патріотичної думки і дедалі хитромудрішою — “аргументація” необхідності реваншу, “реінтеграції”, нового “возз’єднання” тощо...”³⁷.

В сьогоdnішньому розмаїтті політичних настроїв, наукових праць і публіцистичних творів російської політичної і духовної еліти знаходимо ключ до розуміння справжньої сутності ідеології 300-річчя “возз’єднання” України з Росією, закладеної в згадуваних тезах ЦК КПРС. Звичайно, в 1950—80-ті рр. вона була ретельно закамуфльована в красиві й привабливі слова, ритуальні заклинання, паради й фестивалі, дні й декади, “подарунки”, зокрема й Криму, нагороди й відзнаки для вірнопідданих українців. Ця ідеологія була продовженням нашої “московсько-петербурзької історії”, як її визначив М. Драгоманов ще наприкінці ХІХ ст. Ідеологія “возз’єднання” ще більше ламала “твердість духу і спини” українців, душила почуття національної гідності і самоповаги, подовжувала й збільшувала, за визначенням М. Драгоманова, “втрачений час” України, відлік якому поклала “козацька рада” в Переяславі в 1654 р.